

این متن از سایت دانشنامه حوزوی "ویکی فقه" اخذ شده است.
برای آشنایی و استفاده بیشتر به نشانی www.wikifeqh.ir مراجعه فرمایید.

سامرا

سامرا	
اطلاعات کلی	
نام رسمی	سامرا
استان	بغداد
نام‌های قدیمی	سر من رای
زبان	عربی
مذهب	شیعه و اهل سنت
اطلاعات شخصیت‌ها	
والیان	واتق عباسی، متوکل عباسی، منتصر عباسی، مستعین عباسی، معتز عباسی، مهندی عباسی و معتمد عباسی
اطلاعات شهری	
سال شهر شدن	۲۲۱ ه. ق

سامرا از شهرهای اسلامی کهن در **عراق** است که در فاصله حدود ۱۲۰ کیلومتری شمال **بغداد**، واقع شده است. شهر اسلامی سامرا در دوره بنی‌عباس تأسیس شده و حدود نیم **قرن** پایتخت حکومت **عباسیان** و دارای اهمیت بسیاری بوده ولی بعد از انتقال پایتخت عباسیان به بغداد رو به ویرانی نهاده است و تا امروز هم توسعه چشمگیری نداشته است. سامرا از نگاه **حضرت مهدی (علیه‌السلام)** و مدفن **امام هادی** و **امام عسکری (علیهما‌السلام)** است و از زیارتگاه‌های مهم **شیعیان** به شمار می‌رود.

فهرست مندرجات

- ۱ - تاریخ سامرا
  - ۱.۱ - تغییر نام
  - ۱.۲ - پایتخت عباسیان
  - ۱.۳ - وضعیت سامرا بعد از پایتخت بودن
- ۲ - آثار تاریخی سامرا
  - ۲.۱ - مدفن امامان
  - ۲.۲ - مدفن دیگر بزرگان
  - ۲.۳ - مسجد جامع
  - ۲.۴ - مسجد ابودلف
  - ۲.۵ - جوسق یا کوشک خاقانی
  - ۲.۶ - قصر المعشوق و قصر الجص
  - ۲.۷ - گنبد صلیبی
- ۳ - روایت امام زمان در سامرا
- ۴ - کاربرد سامرا در ابواب فقه
  - ۴.۱ - باب صلاه
  - ۴.۲ - باب جهاد
  - ۴.۳ - باب مزار
- ۵ - عناوین مرتبط
- ۶ - پانویس
- ۷ - منبع

تاریخ سامرا

شهر سامرا در ساحل سمت راست (شرقی) **رود دجله** و در فاصله حدود ۱۲۰ کیلومتری شمال بغداد، واقع است. گویا در محل این شهر، در دوره پیش از اسلام، روستای کوچکی وجود داشته است. **هرزفند**، باستان‌شناس آلمانی، در محل این شهر، ظروف سفالی، از هزاره ششم قبل از میلاد، یافته است که نشان‌دهنده قدمت منطقه است. درباره ریشه تاریخی نام سامرا، گفته‌اند که این واژه، در اصل یک نام آرامی است که همانند سایر نام‌های آرامی، نظیر **کربلا**، **عکبرا** و **خزورا**، با الف مقصوره (بدون همزه) نگاشته

می‌شود، به عقیده هرزفد، این کلمه، تحریف نام آشوری این منطقه، یعنی «سرمات» است که در کتیبه‌های دوره آشوری، ذکر شده است.
[۱۴] الموسوعة التاريخية الإسلامية الشيعية، ج ۱۳، صص ۱۴۵ - ۱۴۶.

بر اساس برخی اقوال عامیانه رایج در دوره اسلامی، بنیان سامرا به **سالم**، فرزند **حضرت نوح (علیه‌السلام)**، نسبت داده شده است.
[۱۵] **جموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، ج ۳، ص ۱۷۴.**

← تغییر نام

پس از تاسیس شهر اسلامی سامرا در دوره بنی‌عباس، این شهر به نام «سُرَّ مَنْ رَأَى» (به معنای این کس هر که آن را ببیند، مسرور می‌شود) نامیده شد و تا مدت‌ها بدین نام مشهور بود، در این باره نقل کرده‌اند زمانی که **معتصم عباسی**، از نام این منطقه (سامرا) آگاه شد، آن را «سُرَّ مَنْ رَأَى» نامید.

[۱۶] امین، حسن، دایرة المعارف الإسلامية الشيعية، ج ۱۳، ص ۱۴۷.
روی سکه‌هایی که زمان عباسیان در آن شهر ضرب شده و اکنون در دست است، همین نام عربی وجود دارد، اما برخی، لفظ سامرا را تحریف نام دوره اسلامی آن می‌دانند.

[۱۷] **جموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، ج ۳، ص ۱۷۳.**

با این حال تقریباً مسلم است که واژه سامرا، ریشه در نام‌های کهنی دارد که مدت‌ها پیش از اسلام، بر این منطقه اطلاق می‌شده است.

← پایتخت عباسیان

ساختن شهر اسلامی سامرا، در سال ۲۲۱ ه. ق، به دستور **معتصم عباسی**، آغاز شد.

[۱۸] **جموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، ج ۳، ص ۱۷۴.**

او برای این منظور، بهترین معماران و هنرمندان را از مناطق مختلف **جهان اسلام**، جلب کرد تا آنها شهری لایق مرکز خلافت، بنا کنند، برای این شهر، بخش‌ها و محلات مختلفی برای سکونت طبقات مختلف اجتماعی، از جمله نظامیان، دولتمردان و عموم مردم، اختصاص داده شد و همچنین در آن، مسجد جامع و بازارهایی ساخته شد.

چندی بعد، **متوکل عباسی** مسجد جامع را به علت مساحت کم آن، خراب کرد و به جای آن، مسجد عظیمی را که بقایای آن، تا به امروز باقی است، بنا کرد. همچنین به دستور وی، شهر دیگری به نام «متوکلیم»، نزدیک سامرا ساختند که دربارین وی، به آنجا منتقل شدند و در آنجا، کاخ‌های خود را بنا کردند، پس از **معتصم**، چند خلیفه عباسی دیگر نیز در سامرا، به عنوان پایتخت خلافت عباسی، اقامت نمودند که عبارت‌اند از: **وائق**، **متوکل**، **منتصر**، **مستعین**، **معتز**، **مهدی** و **معتد**.

[۱۹] امین، حسن، دایرة المعارف الإسلامية الشيعية، ج ۱۳، ص ۱۳۷.

← وضعیت سامرا بعد از پایتخت بودن

پس از خلفای عباسی که پایتختشان سامرا بود، **معتضد عباسی**، پایتخت خلافت را به بغداد بازگرداند و این شهر را رها کرد. از آن پس، سامرا پس از گذشت حدود نیم قرن از زمان تاسیس آن، به یکباره اهمیت خود را از دست داد و به تدریج، رو به ویرانی نهاد، از نوشته **یاقوت حموی** درباره وضعیت سامرا در اوایل قرن هفتم هجری، چنین برمی‌آید که در زمان وی، از این شهر، جز آستان سامرا و نیز محله دیگری به نام «**کرخ سامرا**»، در مسافت دوری از آن، چیز دیگری باقی نمانده بود، تا جایی‌که دین ویرانه‌های آن، وحشت را به دل

بیننده، وارد می‌کرد.

[۲۰] **جموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، ج ۳، ص ۱۷۶.**

در اواخر دوره عثمانی، شهر فعلی سامرا، با مرکزیت **آستان مقس امامین عسکریین** (علیهما‌السلام)، بر بخشی از ویرانه‌های شهر دوره عباسی، شکل گرفت، در این زمان، سامرا شهری کوچک با بارویی به طول دو کیلومتر بود و تا به امروز نیز، توسعه درخور توجهی نیافته است. پس از استقلال عراق، سامرا به شهرستانی تابع بغداد، تبدیل شد، اما در زمان رژیم بعثی پیشین عراق، به **استان صلاح‌الدین**، با مرکزیت **شهر تکریت**، ملحق شد.

سامرا از شهرهای اسلامی کهن در عراق، به شمار می‌آید و وجود بقایای آثار تاریخی مهم و کنظیری، از قبیل مسجد جامع و **مسجد ابودلف** (نزدیک شهر دور در شمال شرق سامرا)، از نظر معماری، اهمیت ویژه‌ای به این شهر داده است، تا جایی‌که این شهر در سال ۲۰۰۷ م، در فهرست میراث جهانی سازمان یونسکو، به ثبت رسید.

آثار تاریخی سامرا

آثار تاریخی مهم باقی‌مانده در سامرا عبارت‌اند از:

← مدفن امامان

شهر سامرا از زیارتگاه‌های عمده شیعیان و مدفن **امام علی النقی (علیه‌السلام)** و **امام حسن عسکری (علیه‌السلام)** است. سردابی که محل **عبادت** و استراحت **امامان (علیهم‌السلام)** و زادگاه **حضرت قائم (علیه‌السلام)** و محل نشرف صالحان و دیدار ایشان بوده است، آنجا قرار دارد.

سامرا به سبب مدفون بودن دو تن از امامان بزرگوار (علیهم‌السلام)، از زیارتگاه‌های عمده **شیعیان** و از اماکن مقصد ایشان است. مشهد این دو امام در قسمتی از سامرا واقع است که ارتش (عسکر) **معتصم** و اردوگاه وی آنجا بود، از این رو ایشان را عسکری گویند.

← مدفن دیگر بزرگان

علاوه بر دو امام دهم و یازدهم، **نرجس خاتون** و **حکیمه خاتون** آنجا دفن شده همچنین جده، ملار امام حسن عسکری و **حسین بن علی الهادی** در این محل به خاک سپرده شدند. شکی نیست که امام زمان (علیه‌السلام)، در شهر سامرا و در خانه پدر ارجمند خود، امام حسن عسکری (علیه‌السلام) دیده به جهان گشود و تا پایان عمر شریف پدر خود، کنار آن حضرت می‌زیست.

این دوره - بنابر دیدگاه مشهور - از هنگام ولادت حضرت (نیمه شعبان سال ۲۵۵ ق) آغاز و تا رحلت امام عسکری (علیه‌السلام) (هشتم ربیع الاول سال ۲۶۰ ق) پایان یافت.

← مسجد جامع

مسجد جامع در سال ۲۳۷ ه. ق، به دستور متوکل، خلیفه عباسی، ساخته شد. طول آن، ۲۴۰ متر و عرض آن، ۱۵۶ متر و مساحت آن، ۳۷۴۴۰ متر مربع است که در زمان ساخته شدن، بزرگترین مسجد جهان اسلام بوده است. مسجد دارای شانزده ورودی بوده و به نوشته «مقدسی»، جغرافیدان مسلمان، با **مسجد جامع اموی دمشق**، رقابت می‌کرده است.

کاوش‌های باستان‌شناسی، نشان داده است که دیوارهای مسجد، با پوششی از تزئینات موزاییک، آراسته شده بود.

[۸] هنیة الموسوعة العربية، الموسوعة العربية، ج ۱۰، ص ۶۰۱.

امروزه بیشتر بخش‌های داخلی مسجد، از بین رفته و تنها دیوارهای بیرونی آن، باقی مانده است.

همچنین بیرون از ضلع شمالی مسجد، مناره منحصر به فرد مسجد، جلب توجه می‌کند که به دلیل شکل ویژه خود، از برجسته‌ترین مناره‌های جهان اسلام، به شمار می‌آید و تنها مناره مشابه آن که نمونه کوچک‌ترش است، مناره مسجد ابودلف سامرا می‌باشد. مناره مسجد جامع سامرا، به صورت برج مرتفعی است که پله‌های آن، گرداگرد بیرونی بدنه مناره، قرار دارد و از همین‌رو، به مناره «ملویه»، شهرت یافته است. این مناره، روی یک پایه مربع، به طول ۳۳ متر و عرض سه متر، قرار دارد و ارتفاع بدنه آن نیز پنجاه متر است.

[۹] هنیة الموسوعة العربية، الموسوعة العربية، ج ۱۰، ص ۶۰۱.

← مسجد ابودلف

مسجد ابودلف، حدود بیست کیلومتری شمال سامرا، واقع است و در سال ۲۴۷ ه. ق، به دستور متوکل، در محل شهر متوکلیه، ساخته شده است. از نظر نما و معماری، تا حدود زیادی، شبیه مسجد جامع سامرا، اما کوچکتر از آن است. ابعاد آن ۲۱۳ در ۱۳۵ متر و دارای پانزده ورودی است. این مسجد نیز همانند مسجد جامع سامرا، دارای یک مناره ملویه است. اما این مناره، کوچکتر از ملویه سامرا می‌باشد. ارتفاع پایه مربع مناره، ۲/۵ متر، مساحت آن، ۱۱/۲ متر مربع و ارتفاع بدنه آن، شانزده متر است.

[۱۰] هنیة الموسوعة العربية، الموسوعة العربية، ج ۱۰، ص ۶۰۱.

← جوسق یا کوشک خاقانی

جوسق یا کوشک خاقانی کاخ معتصم عباسی است که بقایای آن در شمال سامرا، واقع است. ساختن این کاخ، همزمان با تأسیس سامرا، به دستور معتصم در سال ۲۲۱ ه. ق، آغاز شد.

[۱۱] یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۴۷۳.

اما به علت اینکه ساخت آن به **فتح بن خاقان** (متوفای ۲۴۷ ه. ق) وزیر متوکل عباسی، نسبت داده می‌شود، از این‌رو به جوسق خاقانی، معروف گشته است.

[۱۲] یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب، تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۲۵۸.

معتصم در این کاخ، مردم را به حضور می‌پذیرفت

[۱۳] یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب، تاریخ یعقوبی، ص ۲۶۱.

و پس از مرگ در همین کاخ، دفن شد.

[۱۴] یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۴۷۸.

پس از انتقال مجدد پایتخت خلافت عباسی از سامرا به بغداد، جوسق خاقانی، ویران شد و از مصالح آن برای احداث بناهای جدید سامرا، استفاده گردید. از اوایل قرن چهاردهم، این بنا مورد توجه باستان‌شناسان قرار گرفت و در فاصله سال‌های ۱۹۰۷ تا ۱۹۸۸ م، در چند مرحله، کاوش‌های باستان‌شناسی در این کاخ اجرا گردید و بخش‌هایی از آن، شناسایی شد.

[۱۵] بنیاد دائرة المعارف اسلامی، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱، ص ۵۲۰۶.

جوسق خاقانی، بزرگترین کاخ دوره اسلامی در عراق و بلکه در تمام جهان اسلام، به شمار می‌آید. مساحت آن حدود ۱۷۵ هکتار، تخمین زده شده است که حدود ۲۱ هکتار آن، زیربنای ساختمان‌ها و ۷۱ هکتار آن، باغ بزرگی در محدوده حد فاصل بناها تا ساحل دجله، بوده است. این کاخ، دارای تزئینات و نقاشی‌های دیواری زیبایی بوده است که بخش‌هایی از آن، تا به امروز، باقی مانده است و در موزه‌های معتبر غرب، مانند موزه دولتی برلین و موزه هنر متروپولیتن، نگهداری می‌شود.

[۱۶] بنیاد دائرة المعارف اسلامی، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱، ص ۵۲۰۶.

← قصر المعشوق و قصر الجص

سمت غربی رود دجله، نزدیک جاده ابن شهر به **موصل**، بقایای دو کاخ دیگر از کاخ‌های عباسیان، به نام‌های **قصر المعشوق** و **قصر الجص**، باقی مانده است. قصر المعشوق که به قصر العائق نیز شناخته می‌شود، حدود ۱۲۵ کیلومتر با بغداد فاصله دارد و از کاخ‌های مهم دوره عباسی در سامرا، به شمار می‌آید، این کاخ را معتد عباسی، در سال ۲۷۵ ه. ق، پیش از انتقال به بغداد ساخته است.

[۱۷] امین، حسن، دایرة المعارف الاسلامیة الشیعیة، ج ۱۳، ص ۱۴۲.

قصر الجص، کاخ مهم دیگری است که در منطقه حویلات، در شمال قصر المعشوق، واقع است. معتصم عباسی، این کاخ را بنا کرده و نمای آن به شکل مربع است. در ساخت آن، از آجر، گچ و خشت استفاده شده است و دیوار سالن‌های آن، دارای تزئینات می‌باشد.

[۱۸] امین، حسن، دایرة المعارف الاسلامیة الشیعیة، ج ۱۳، ص ۱۴۲.

← گنبد صلیبی

در زمین مرتفعی، در جنوب قصر المعشوق و تقریباً مقابل جوسق خاقانی، در سمت غربی رود دجله، واقع است و به نام **گنبد صلیبی** (القبة الصلیبیة) شناخته می‌شود. این بنا، مقبره‌ای از قرن سوم هجری است که باید آن را از قدیمی‌ترین بناهای آرامگاهی اسلامی که تا به امروز باقی مانده است، به شمار آورد. ساختمان بنا، در گذر زمان، به صورت نیمه ویرانه

تبدیل شده و **گنبد آن**، فرو ریخته بود. اما در دوره اخیر، باستان‌شناسان، آن را بازسازی کرده‌اند.
در باره وجه تسمیه و کاربری این بنا، میلن پژوهشگران اختلاف‌نظر وجود دارد، برخی آن را محل اعدام و به صلیب‌کشیدن مخالفان حکومت عباسیان دانسته‌اند، برخی نیز آن را مقبره همسر یکی از خلفای عباسی که از قبیله صلیب بوده، به شمار آورده‌اند.

[۱۹] ناهض عبدالرزاق دفتر، سومر، «القبه الصلیبیه»، شماره ۵۳، ص ۳۷۱.

هر تسفاد، باستان‌شناس آلمانی، اشاره کرده است که در جریان کاوش‌های باستان‌شناسی خود در این بنا، در سال ۱۹۱۱ م، در سردابه‌ای زیر بنا، سه قبر یافته است که با توجه به اشاره مورخان، مبنی بر وفات و دفن سه تن از خلفای عباسی کنار یکدیگر در سامرا، بنابراین به احتمال زیاد، این بنا را باید مقبره آنها دانست. این سه خلیفه عباسی، عبارت‌اند از: منتصر (متوفای ۲۴۸ ه. ق)، معتز (متوفای ۲۵۵ ه. ق) و مهتدی (متوفای ۲۵۶ ه. ق).

[۲۰] ناهض عبدالرزاق دفتر، سومر، «القبه الصلیبیه»، شماره ۵۳، ص ۳۷۲.

این مقبره، شامل اتاقی است که نمای آن از بیرون، هشت ضلعی و از داخل، مربع است و البته شکل مربع آن، در ناحیه انتقال گنبد، به واسطه مقرنس‌هایی، به هشت ضلعی تبدیل شده است. گرداگرد اتاق، رواقی به عرض ۲/۶۰ متر وجود دارد که با دیوارهایی به عرض (قطر) ۱/۲۰ متر، احاطه شده است. شکل بنا، از بیرون، هشت‌ضلعی و طول هر ضلع آن، از داخل، ۶/۳۰ و از بیرون، ۷/۷۰ متر است. همچنین این بنا، دارای چهار ورودی اصلی است که تقریباً در چهار جهت جغرافیایی اصلی، قرار دارد.

[۲۱] ناهض عبدالرزاق دفتر، سومر، «القبه الصلیبیه»، شماره ۵۳، ص ۳۷۲.

رونیت امام زمان در سامرا

روایاتی حکایت از آن دارد که در دوره ولادت تا شهادت امام حسن عسکری (علیه‌السلام)، حضرت مهدی (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف) با صلاح‌دید امام عسکری (علیه‌السلام) برای افرادی ویژه نمایان می‌شد و این اتفاق، در سامرا و در جوار پدر بزرگوارش صورت می‌گرفت.

[۲۲] کلینی، **محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۱، ص ۳۲۹**.

نه فقط بستگان نزدیک و خدمتگزاران بیت امامت، آن حضرت را در سامرا و در خانه امام عسکری (علیه‌السلام) دیده‌اند که بسیاری از یاران و برگزینگان اصحاب امام، به شرف دیدار آن جمال چون آفتاب نایل شده‌اند که همگی از زندگی امام مهدی (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف) در کنار پدر در سامرا حکایت دارد. **یعقوب بن منقوش** گوید:
بر امام عسکری (علیه‌السلام) وارد شدم و او بر سکویی در سرا نشسته بود و سمت راست او اتاقی بود که پرده‌های آن آویخته بود. گفتم: «ای آقای من! **صاحب الامر** کیست؟» فرمود: «پرده را بردار» پرده را بالا زدم؛ پسر بچهای به قامت پنج و شش ساله، با پیشانی درخشان و روی سپید و چشمانی درافشان و دو کتف ستبر و دو زانوی برگشته، خالی بر گونه راستش و گیسوانی بر سرش بود، آمد و بر زانوی پدرش، ابو محمد نشست، آن‌گاه به من فرمود: «این، صاحب شما است» سپس امام بدو فرمود: «پسر من! تا هنگام معلوم داخل شو.» داخل اتاق شد و من بدو می‌نگریستم. به من فرمود: «یعقوب! به داخل اتاق برو و ببین آن‌جا کیست.» من داخل شدم، اما کسی را ندیدم.

[۲۳] **صدوق، محمد بن علی، الدین و تمام النعمه، ج ۲، ص ۴۰۷**.

همچنین **احمد بن اسحاق** نقل کرده، حضرت را در در زمان امام عسکری (علیه‌السلام) در سامرا دیده است.

[۲۴] **صدوق، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمه، ج ۱، ص ۳۸۴**.

بنابراین روایت و روایت‌های دیگر، تردیدی نخواهد ماند که حضرت مهدی (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف) در طول زندگی امام عسکری (علیه‌السلام) همراه آن حضرت و در شهر سامرا مسکن و موا داشته است. اگرچه در این دوران نیز پنهانی زندگی می‌کرده است، عده فراوانی از نزدیکان و **شیعیان** آن حضرت را دیده‌اند.

کاربرد سامرا در ابواب فقه

از سامرا به مناسبت در باب‌های صلاه، جهاد و مزار نام برده‌اند.

← باب صلاه

علم به **قیله**، در صورت امکان **واجب** است و اعتماد بر **ظن جایز** نیست. از راه‌های دستیابی به علم، محراب معصوم (علیه‌السلام) است که در آن **نماز** خوانده باشد، مانند مسجد منسوب به امام هادی (علیه‌السلام) در سامرا، بنابر صحت این نسبت، البته به شرطی که در بازسازی‌های بعدی تغییری در محراب آن ایجاد نشده باشد.

[۲۵] **بحرانی، یوسف بن احمد، الحدائق الناضرة، ج ۶، ص ۳۹۳-۳۹۵**.

[۲۶] **شهید اول، محمد بن مکی، ذکر الشیعه، ج ۳، ص ۱۶۷**.

← باب جهاد

فقه در تبیین مراد از **دار الاسلام**، یکی از مصادیق آن را شهری دانسته‌اند که در **اسلام** بنا شده و **کفار** در بنای آن نقشی نداشته باشند، مانند سامرا.

[۲۷] **شهید ثانی، زین‌الدین بن علی، مسالک الافهام، ج ۳، ص ۷۸**.

[۲۸] **نجفی جوهری، محمدحسن، جواهر الکلام، ج ۲۱، ص ۲۸۱**.

← باب مزار

زیارت عسکریین (امام هادی و امام حسن عسکری) (علیهما‌السلام) در سامرا

[۲۹] **قاضی ابن براج، عبدالعزیز بن البراج، المهذب، ج ۱، ص ۲۸۹**.

[۳۰] **شهید اول، محمد بن مکی، الدرر السعیه، ج ۲، ص ۱۵**.

عناوین مرتبط

[آستانه عسکر بین.](#)

پانویس

۱. [↑ الموسوعة التاريخية الاسلامية الشيعية، ج ۱۳، صص ۱۴۵ - ۱۴۶.](#)
۲. [↑ حموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، ج ۳، ص ۱۷۴.](#)
۳. [↑ امین، حسن، دایرة المعارف الاسلامیة الشيعية، ج ۱۳، ص ۱۴۷.](#)
۴. [↑ حموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، ج ۳، ص ۱۷۳.](#)
۵. [↑ حموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، ج ۳، ص ۱۷۴.](#)
۶. [↑ امین، حسن، دایرة المعارف الاسلامیة الشيعية، ج ۱۳، ص ۱۳۷.](#)
۷. [↑ حموی، یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، ج ۳، ص ۱۷۶.](#)
۸. [↑ هنية الموسوعة العربية، الموسوعة العربية، ج ۱۰، ص ۶۰۱.](#)
۹. [↑ هنية الموسوعة العربية، الموسوعة العربية، ج ۱۰، ص ۶۰۱.](#)
۱۰. [↑ هنية الموسوعة العربية، الموسوعة العربية، ج ۱۰، ص ۶۰۱.](#)
۱۱. [↑ یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۴۷۳.](#)
۱۲. [↑ یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۲۵۸.](#)
۱۳. [↑ یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ص ۲۶۱.](#)
۱۴. [↑ یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۴۷۸.](#)
۱۵. [↑ بنیاد دائرة المعارف اسلامي، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱، ص ۵۲۰۶.](#)
۱۶. [↑ بنیاد دائرة المعارف اسلامي، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱، ص ۵۲۰۶.](#)
۱۷. [↑ امین، حسن، دایرة المعارف الاسلامیة الشيعية، ج ۱۳، ص ۱۴۲.](#)
۱۸. [↑ امین، حسن، دایرة المعارف الاسلامیة الشيعية، ج ۱۳، ص ۱۴۲.](#)
۱۹. [↑ ناهض عبدالرزاق دقتر، سومر، «القبة الصليبية»، شماره ۵۳، ص ۳۷۱.](#)
۲۰. [↑ ناهض عبدالرزاق دقتر، سومر، «القبة الصليبية»، شماره ۵۳، ص ۳۷۲.](#)
۲۱. [↑ ناهض عبدالرزاق دقتر، سومر، «القبة الصليبية»، شماره ۵۳، ص ۳۷۲.](#)
۲۲. [↑ کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۱، ص ۳۲۹.](#)
۲۳. [↑ صدوق، محمد بن علی، الدین و تمام النعمه، ج ۲، ص ۴۰۷.](#)
۲۴. [↑ صدوق، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمه، ج ۱، ص ۳۸۴.](#)
۲۵. [↑ بحرانی، یوسف بن احمد، الحدائق الناضرة، ج ۶، ص ۳۹۳-۳۹۵.](#)
۲۶. [↑ شهید اول، محمد بن مکی، ذکرى الشيعه، ج ۳، ص ۱۶۷.](#)
۲۷. [↑ شهید ثانی، زین الدین بن علی، مسالک الافهام، ج ۳، ص ۷۸.](#)
۲۸. [↑ نجفی جوهری، محسن، جواهر الکلام، ج ۲۱، ص ۲۸۱.](#)
۲۹. [↑ قاضی ابن براج، عبدالعزیز بن البراج، المهذب، ج ۱، ص ۲۸۹.](#)
۳۰. [↑ شهید اول، محمد بن مکی، الدروس الشرعیة، ج ۲، ص ۱۵.](#)
۳۱. [↑ شهید اول، محمد بن مکی، الدروس الشرعیة، ج ۲، ص ۱۶.](#)

منبع

[جمعی از پژو و هشگران زیر نظر سیمحمد شاهرودی، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت، ج ۴، ص ۳۵۷.](#)
[فرهنگنامه مهدویت، سلیمان، خداماد، ص ۲۵۷، برگرفته از مقاله «سامرا».](#)
[زیارتگاه‌های عراق، محمد مهدی فقیه بحر العلوم، برگرفته از مقاله «تاریخچه شهر سامرا»، ج ۱، ص ۵۰۹-۵۱۵.](#)